

a group -D3: 14%, 14,8%; 15,7%), and also out of control and mixed types. For period 2005 – 2007 years increased amount of persons of young age with the neuroses of alarm, by steroyds neuroses and patients by psychopathy. Possible motivation of donorship is certain potential donors; offered ways of prophylaxis of development of violations of psychological health and way of direction personality to self – realization, to participating in a donorship taking into account the features of years old and the psychological state.

Key words: Psychological state, psychologically healthy, accented personalities, psychical violations, ways of prophylaxis of violations and strengthening of psychological health, motivation of donorship.

Отримано: 18.05.2009

УДК 159.923.2+316.61

Ю.В. Довгопол

Соціально–психологічний розвиток дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю

У статті проаналізовано ситуацію соціально-психологічного розвитку дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю; зловживання алкоголем – це таємниця сім'ї; непередбаченість подій, страх та тривога; альтернуюче виховання, неконгруентність у спілкуванні; недостатня увага до дитини.

Ключові слова: узалежнена від алкоголю сім'я, пияцтво, дезадаптована поведінка дитини, емоційні розлади дитини.

В статье проанализированна ситуация социально-психологического развития ребенка в семье, зависимой от алкоголя; злоупотребление алкоголем – это секрет семьи; непредсказуемость событий; страх и тревожность; альтернированное воспитание; неконгруентность в общении; недостаточное внимание к ребенку.

Ключевые слова: зависимость от алкоголя в семье, пьянство, дезадаптованное поведение ребенка, эмоциональные расстройства ребенка.

Актуальність. *Життя дитини* – це неухильний процес дорослішання. Особливо різко прискорюється цей процес у

підлітковому віці. Маленький хлопчик або дівчинка одержують від батьків і від школи багато в чому ідеалізоване уявлення про світ. Школяр бачить світ не стільки таким, яким він є, скільки таким, яким би він хотів його бачити. Він фіксує свою увагу на всьому кращому, що зосереджено в оточуючих його людях. І от в цьому і можливе відхилення в психології дитини. Це може бути пов'язане з тим, що в навколишньому світі він не виявляє того добра, до якого розташована його душа, що він сам шукає у світі. Дитина може озлобитися і навіть зненавидіти такий світ. В іншому випадку може бути так, що він зненацька для себе побачить, що реальний світ далекий від ідеалу (реальний світ для дитини – це в першу чергу його сім'я і школа). Це найчастіше трапляється в підлітковому віці. Підліток може розгубитися, втратити віру в добро, і, якщо батьки не допоможуть йому, не схвалять, не заспокоять його, це може призвести до лиха [1].

Не даремно говорять, що *підлітковий період – це перехідний вік*. Це дуже складний час, що відокремлює підлітка від дорослої людини. У цьому віці нарастають моральний максималізм, вимогливість до оточуючих; підліток страждає від того, що ці люди не відповідають його уявленням (найчастіше перебільшеним) про цінності буття. Потрібно бути обережним, делікатним, м'яким у спілкуванні з підлітком. Але як часто в батьків не вистачає такту, тепла, часу, допомогти синові або дочці розібратися у всіх цих заплутаних проблемах, які не завжди під силу і збагаченій знаннями і досвідом дорослій людині. Проте усі ці моральні засади, щирісердечні переживання неможливі в сім'ї, де панує пияцтво. Адже в підлітка немає і не може бути не тільки світлих ідеалів, у нього немає як таких батька і матері, котрі повинні створювати все це [1].

Упродовж ХХ століття мінялися уявлення народу про алкоголізм. Якщо в першій половині сторіччя пияцтво вважалося пороком, то потім воно стало сприйматися як невід'ємна частина життя суспільства. Справа дійшла навіть до того, що алкогольні напої почали включати в рубрику продуктів харчування.

Алкоголізмом можна назвати систематичне безконтрольне вживання алкоголю, що спричиняє фізичну і психологічну шкоду не тільки самій питущій людині, але і його оточенню. **У медичному змісті** – це хвороба, що належить до

групи токсикоманій (пристрасть до етилового спирту); **у соціальному змісті** – непомірне вживання спиртних напоїв (пияцтво), що призводить до порушення норм поведінки в побуті, суспільстві, у сфері трудової діяльності.

Уже на початку ХХ ст. зловживання алкоголем стали розглядати як хворобу. Набагато пізніше термін «хвороба» був замінений на інший, а саме – «залежність», причому підкреслювалася залежність від алкоголю (алкогольна залежність), що мала на увазі співвідношення двох компонентів – фізичної і психічної залежності [1].

Усі сім'ї, де існує зловживання алкоголем, є дисфункційними. Незважаючи на зовнішні відміни, життя такої сім'ї (матеріальний рівень життя та освітній рівень подружжя, його соціальний статус, події та обставини), сутність того, що відбувається, одна й та сама. У цих сім'ях постійно присутні напруженість, тривога, відчуття хаосу і непередбаченості, душевний біль. Емоційні потреби дітей постійно не задовольняються, оскільки батьки недоступні для дітей або просто фізично (наприклад, батько, який полюбляє випити з друзями, мало буває вдома), або емоційно: наприклад, коли тверезий батько думає про те, де б йому випити, а мати занурена в думки про те, як утримати чоловіка від пиятики.

Алкоголь по суті стає центром сім'ї, навколо якого зосереджені всі думки, почуття, дії та вчинки членів сім'ї. Незважаючи на те, що в сім'ї п'є лише один з батьків, алкоголь є сімейною хворобою. Це можна пояснити тим, що поведінка алкоголіка настільки деформує стосунки, так впливає на емоційний клімат в сім'ї, що хворими стають і всі близькі, які живуть з ним під одним дахом, турбуються про нього і люблять його.

Звісно, сім'я, в якій обоє батьків – алкоголіки, є об'єктом, перш за все, соціальних впливів та дій: звернення до опікунської ради з питань улаштування дітей до інтернату чи цілодобового дитячого садка, направлення батьків на лікування від алкоголізму тощо. Проте, таких сімей значно менше, ніж тих, де зловживає алкоголем один з батьків.

Сім'ї, в яких алкоголіком є мати, а чоловік не зловживає спиртних, як правило, існують дуже короткий проміжок часу. Це, по суті, перехідний етап, оскільки чоловік невдовзі забирає дітей і залишає таку жінку. У гіршому випадку діти залишають-

ся жити разом з матір'ю-алкоголичкою, і, врешті-решт, постає питання про передачу дітей під опіку соціальних структур.

Найбільш розповсюдженим у нас є такий тип сімей, узалежнених від алкоголю, де зловживає спиртним чоловік, а дружина намагається його врятувати, повернути на правильний шлях. Чому таку сім'ю слід називати узалежненою від алкоголю? Тому що дружина в такій сім'ї стає залежною від алкоголізму чоловіка, а це також хвороба.

Наукове вивчення проблеми хворобливого пияцтва нескінченне, думки вчених розходилися і розходяться з будь-якого аспекту цієї проблеми. Спиртні напої, що продаються всюди, стали вільно здобувати навіть підлітки [4].

Одним із самих могутніх несприятливих факторів, що руйнують не тільки сім'ю, але і щиросердечну рівновагу підлітка, є пияцтво батьків. Воно може зіграти фатальну роль у житті дитини. Для того, щоб вижити в сім'ї, обтяженій алкогольним узалежненням, дитина має випрацювати відповідні установки і форми поведінки. Оскільки така сім'я є дисфункційною, сформовані в дитини установки і форми поведінки будуть дезадаптовані.

Дослідження показують, що для дітей алкоголіків ризик захворювання на алкоголізм виключно високий. Так, за даними різних авторів, частота алкоголізму досягає 86,7% серед синів та 25% серед дочок, батьки яких зловживали алкоголем. Такий самий високий ризик і стосовно захворювання на наркоманію. Так, дослідження спадковості хворих на наркоманію показали, що в них 35,8% родичів (першого ступеня спорідненості) зловживали алкоголем. Це у три з лишком рази перевищує найвищі дані щодо поширеності алкоголізму в популяції – від 2 до 10% [6].

Психопатія, алкогольні порушення, граничні психічні розлади, відхилення в особистісному розвитку та девіантна поведінка (від девіантної до кримінальної) – ось список наслідків соціальної ситуації розвитку дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю. Природно, що частина цих наслідків може бути обумовлена впливом генетичних факторів, а частина – системою виховання в сім'ї.

Специфічність виховання дітей в алкогольній сім'ї визначається її дисфункційністю. Причиною дисфункційності, як вже зазначалося, є те, що все життя обертається навколо

алкоголю: батько узалежнений від нього (психічно або вже й фізично), а мати співузалежнена від алкоголізму батька. Соціальна ситуація розвитку дитини в такій сім'ї, звичайно, виступає як похідна від поведінки і настрою батьків, від їх проблем. Який би аспект проблеми відхилень від нормального психічного розвитку підлітка ми не торкнулися, майже завжди змушені говорити про вплив пияцтва батьків. Саме воно призводить до появи у нього негативних рис характеру [6]

Коли в родині п'є один з батьків, це призводить до розлучень, що негативно позначається на соціалізації підлітків, тому що дружинам після розлучення звичайно не вдається зберегти нормальні відносини, настільки важливі для повноцінного розвитку дитини. Втрачається можливість більш-менш регулярно спілкуватися з батьком, що залишив сім'ю [7].

Якщо ж п'ють обоє батьків, це подвійно небезпечно, тому що атмосфера в ній характеризується хаосом, непередбаченістю. Сталості немає ні в чому: ні в поведінці батьків, ні в межах дозволеного, ні в турботі про дитину (як у побутовому аспекті, так і в психологічному: увазі, емоційній близькості), ні в реакції батьків на поведінку дітей. Кожного разу, повертаючись додому, дитина мучиться тяжкими передчуттями. Вона ніколи невпевнена в тому, що застане вдома: прийшов уже батько чи ні, тверезий він чи п'яний, сваряться (б'ються) вони з мамою чи мама вже пішла, грюкнувши дверима? Оскільки дитина ніколи не знає, що її сьогодні чекає, вона відчуває безвихідь. Їй не хочеться йти додому, вона допізна гуляє вулицями, відтягуючи цей момент. Але відчуття того, що ось вдома може трапитись щось страшне, не покидає її: "Якщо я не йду додому, я схожий на щура, який тікає з корабля, що тоне. Як вони обійдуться без мене? Я їм потрібен", – думає дитина, хвилюючись за своїх близьких.

У нетверезому стані батьки влаштовують скандали, бійки, в результаті чого психічно травмують дитину. Постійно спостерігаючи, як батьки у момент люті, підвищеної дратівливості сперечаються, лаються, піднімають шум, провокують один одного, можуть навіть кричати, карати своїх дітей за незначні «промахи» у поведінці, дитина спочатку важко переживає це, а потім це призводить до його відповідного агресивної поведінки.

Той факт, що батько зловживає алкоголем, є, як вже говорилося, великою таємницею сім'ї. Дружина приховує це

не тільки від зовнішнього світу, але й з усіх сил намагається приховати від дітей, особливо доки вони ще маленькі і, як вона вважає, нічого не розуміють. Своєю поведінкою, інколи словами, а частіше невербально (мімікою, жестами, інтонаціями) мати дає зрозуміти, що діти не повинні “виносити бруд з дому”, що не можна будь-кому розповідати про те, що діється з батьком. Підростаючи, діти починають ставити питання, оскільки все погане в сім’ї, пов’язане з алкоголізмом батька, приховати неможливо. Але мати ніколи відкрито не обговорює з дітьми головної проблеми сім’ї. Навіть слово таке – алкоголізм – не вимовляється, оскільки мати, яка є сама співузалежною, не визнає батька хворим. Якщо, наприклад, дитина питає, чому вчора він кричав і лаявся, а мама плакала, то частіше за все дитині не пояснюють, у чому річ. “Не думай про це, все нормально”, “Не втручайся у справи дорослих, ти ще малий”, – приблизно так відповідає мати [3].

Поступово, спостерігаючи, як мати вигороджує батька, як вона весь час обманює оточуючих, приховуючи його пияцтво, дитина зникає до того, що брехня, виверти – це повсякденний компонент життя. Вона все більше сприймає те, що дорослі говорять одне, а роблять інше. Наприклад, батько весь час обіцяє матері, що покине пити; сину – що піде з ним на рибалку тощо, але так ніколи цього і не виконує. Мати вимагає, щоб син завжди говорив правду, а коли він одного разу вирішив порадитися з нею, чи можна розповісти вчительці, що він не вивчив уроки, бо вони пішли з мамою від п’яного батька на весь вечір у кіно, то мама дуже злякалася і сказала, що напише до школи записку, ніби в сина боліла голова.

Дуже рано діти починають розуміти, що пияцтво – це сором, що люди осуджують п’яниць, зневажають їх, сміються над ними. Ось чому діти з усіх сил намагаються приховати те, що їх батько п’є. Це пояснюється не тільки тим, що дитина любить батька, що повірити в “поганого тата” вона не в змозі. Навіть якщо дитина вже ненавидить батька, вона приховує його пияцтво, оскільки соромиться цього, вважаючи, що це заплямує всю сім’ю. Саме тому, діти не можуть говорити відверто про свою сім’ю ні з друзями, ні з учителями. Дитина боїться, що її будуть зневажати, дражнити чи засуджувати. Навіть думка про це викликає нестерпний сором. Звідси, виникають труднощі у спілкуванні: дитина напружено чекає

тієї миті, коли хто-небудь з друзів скаже: “Давай сьогодні пограймось у тебе”. Оскільки ніколи не відомо, прийде батько додому п’яний чи тверезий, то запросити до себе друзів – надто великий ризик бути розкритим і приниженим [5].

У житті сім’ї, узалежненої від алкоголю, так багато всього побудовано на брехні, що дитина починає втрачати орієнтацію, їй важко зрозуміти, що навколо реальне, а що ні. Спостерігаючи постійну розбіжність між тим, що відбувається вдома, і тим, що їм говорять, діти починають не довіряти тому, що бачать, чують і відчувають. Намагання ніби не бачити того, що відбувається, носить майже нав’язливий характер. Це відбувається тому, що легше заперечувати дійсність, ніж дивитися правді в очі. Уся сім’я ніби грає гру: “Давайте будемо прикидатися, що все добре, давайте все погане сховаємо, і так будемо захищені”. Незважаючи на весь цей жах, слово “гра” тут дійсно підходить більш за все. Тому що серйозне ставлення означає визнання свого безсилля перед алкоголем і звернення за допомогою.

Позбавившись постійного спілкування з батьками, підліток втрачає частку впевненості в тому, що його люблять, захищають, розуміють. Йому важко знаходитися серед однолітків, адже він постійно переживає негативні емоції, про які не може нікому зізнатися. Все це призводить до того, що почуття дитини ніби “застигають”. З’являється свого роду емоційна тушість, яка приглушує біль. У таких підлітків знижується загальний психічний тонус, порушуються процеси саморегуляції, домінує знижений настрій. У більшості підлітків розвиваються почуття невпевненості в собі, тривоги, зникає зацікавлене ставлення до світу. Погіршується емоційна регуляція, емоційно-пізнавальні взаємодії і, як результат, гальмується інтелектуальний розвиток [5].

Непостійність, непередбачуваність та хаос, що панують у сім’ї, узалежненої від алкоголю, обумовлюють відсутність уваги батьків до дитини. Дійсно, мати, яка вся зайнята думками про пияцтво чоловіка, віддає всю свою енергію на приховування таємниці сім’ї, на фінансові проблеми, на господарські справи. Вона рідко коли має сили займатися дитиною. У кращому разі вона стежить за тим, щоб син або донька були нагодовані, одягнені, вчили уроки, але їй немає коли зануритись в їхні проблеми, зайнятися разом з дітьми чимось цікавим для них,

піти на прогулянку, погратися з ними, повеселитися, просто посидіти і порозмовляти. У гіршому випадку відсутність турботи і уваги до дитини стає стилем виховання. Тоді замість підтримки і доброзичливого інтересу до себе з боку батьків діти зустрічають або роздратування, гнів (“Тим все робиш не так”), або байдуже незацікавлене ставлення (“Досить, йди звідси, ти мені набрид”)[5].

Коли палке бажання відчувати турботу про себе, любов батьків залишається незадоволеним, це глибоко травмує психіку дитини. Маленькі діти часто починають думати, що це вони є причиною всіх негараздів сім’ї. Стаючи дорослішою, дитина починає думати приблизно так: “Якби не я, мамі не довелося би стільки працювати, вона не була б такою стомленою і замученою. Вона взагалі могла б розлучитися з батьком і жити собі сама, гарно і спокійно, адже стільки разів вона казала татові, що вона терпить усе це заради сім’ї, щоб у дитини був батько”. Так з’являється почуття провини, сором за своє існування взагалі. Діти можуть відчувати провину як за пияцтво батька, так і за подвійність своїх почуттів до нього: єдність любові та ненависті.

Намагаючись якось знайти вихід із ситуації, дитина думає: “Коли б я краще вчився, добре поведився, то мама з татом менше б сварились між собою через моє виховання. Тоді тато, мабуть, припинив би пити і все було б добре”. Деякі діти дійсно починають прикладати всі зусилля, щоб заслужити схвалення батьків. Вони добре навчаються виконують роботу по господарству, турбуються про себе та про молодших братиків і сестричок. По суті, така дитина бере на себе не властиві її віку функції дорослої людини. Проте, побачивши, що все це ніяк не впливає на алкоголізм батька і навіть не викликає щирої вдячності з боку матері, дитина гірко переживає руйнування власних сповідань, відчуває себе розчавленою, спустошеною і нікчемною. Насправді ж мати дуже рада, що дитина росте гарною, вона вдячна їй, але не вміє прямо і відверто висловити свої почуття – похвалити, обняти, поцілувати, бо її почуття “заморожені”. Навпаки, звикнувши до того, що в її житті все погано, мати перш за все починає вказувати на недоліки в поведінці саме сина або доньки [5].

Діти, з якими поводяться так, ніби вони “ніщо”, починають і самі себе так сприймати. Почуття провини, що укорінилися у

свідомості, хронічне незадоволення психологічних (а то й матеріальних потреб), почуття занедбаності, сором за свого батька (який дитина переносить на себе) – усе це створює умови для формування заниженої самооцінки, неприйняття образу “Я”.

Схожість соціальної ситуації розвитку дитини в сім’ї, узалежненій від алкоголю, ще не визначає одноманітності у формуванні особистісних якостей дітей. Незважаючи на те, що всі діти підпадають під вплив наведених вище дій з боку батьків, вони реагують на це по-різному. Залежно від типу нервової системи, від індивідуальних особливостей, здібностей у дітей формується різний стиль поведінки.

Важко засвоїти, як потрібно поводитися, оскільки їх вчинки оцінюються не об’єктивно, а залежно від настрою батьків, який у свою чергу, зумовлюється станом вирішеності алкогольних проблем, недоступність батьків, відсутність ніжних, теплих стосунків з ними викликає в підлітка психічні розлади і порушення соціальної адаптації: в одних це тенденція до зниження активності, що веде до апатії і більшого інтересу до речей, чим до людей; в інших – гіперактивність з відходом в асоціальну, по стопах батьків або, що ще гірше, кримінальну діяльність; у багатьох спостерігається тенденція поводитися зухвало в суспільстві, намагаючись привернути до себе увагу дорослих, при невмінні створювати міцні емоційні прихильності. У цих родинх підлітки можуть кидати школу, тому що в них може не бути навіть елементарних речей: ручки, зошита, підручників. Також у них немає можливості добре вдягатися, і в підлітка виникає страх, що він буде відрізнятись від своїх однолітків, що вони будуть глузувати з нього і нехтувати його. Але якщо навіть він зможе вчитися у школі, то він позбавлений можливості займатися в будинку, адже там відбуваються постійні пияцтва, бійки. Через це підліток може піти з будинку і жити на вокзалах, у підвалах і т.д., знову піддаючись негативному впливу, але вже з боку самого суспільства, і знову відбувається негативна соціалізація особистості такого підлітка.

Нерідко зустрічається пряме культивування патологічних форм поведінки батьків. Ще один механізм формування виродливого характеру підлітка. Наприклад, п’яниця-батько привчає сина пити і битися, доводячи йому, що тільки так повинен поводитися справжній чоловік [6].

Нерідко зустрічаються випадки, коли батьки не мають засобів, щоб купити спиртне, і підштовхують своїх дітей до жебрацтва, злодійства, проституції і навіть убивства.

Найчастіше, ідучи в пияцтво, батьки залишають без уваги хвороби дітей. У підлітковому віці, коли йде дозрівання організму, протікання цих хвороб загострюється. Досить часто, не одержавши якісного лікування, ці захворювання стають хронічними – підліток перетворюється в інваліда.

Нерідкі випадки, коли батьки приводять додому таких п'яниць, як самі, що, користуючись нетверезим станом батьків, піддають їхніх дітей сексуальному насильству. Вчасилися випадки насильства і з боку батьків. Усе це травмує психіку підлітка. П'яниці не тільки уподібнюють собі підлітків, що у силу своєї незрілості не можуть протистояти пагубним традиціям. *Пицтво* – причина багатьох неврозів і порушень поведінки членів родин п'яниць.

У більшості випадків різні психічні розлади в підлітків викликаються пияцтвом батьків, їхньою соціальною деградацією, хуліганством, низьким самоконтролем і т.д. Якщо через п'яниць-батьків діти стають невротиками, то від п'яниць-матерів часто народжуються розумово неповноцінні діти, виховання яких надалі перетворюється у важку хронічну травму для батьків і близьких і тягар для всього суспільства [6].

Отже, аналіз літературних джерел дозволив нам зробити певні висновки.

1. Найбільшої уваги потребують сім'ї, яким необхідна соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога. Це так звані неблагополучні сім'ї.

2. До неблагополучних належать: сім'ї, де батьки алкоголіки, наркомани – ведуть аморальний спосіб життя; сім'ї асоціальні – конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень. Їм не вистачає рівноваженості, доброзичливості, натомість батьки виявляють надмірну роздратованість, байдужість;

3. Сімейне неблагополуччя негативно позначається на формуванні особистості дитини. Дитяче виховання в умовах негативного емоційно-психологічного сімейного мікроклімату визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкненістю, конфліктністю, впертістю, неадекватною самооцінкою

4. Захистити дітей від сімейного неблагополуччя може система регулювання сімейного виховання.

І, насамкінець, зазначимо, що педагогічне середовище розвитку дитини створюється в процесі сімейного виховання, залежить від типу сім'ї. Розуміння цього педагогами сприяє поглибленню зв'язків з нею, пошуку можливостей щодо корекції сімейного виховання, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу неблагополучної сім'ї.

Список використаних джерел

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психологии человеческой судьбы. – М., 1988.
2. Макеева А. Г. Лисенко І. А. Чи довго до лиха? Пед. профілактика дитячого наркотизму. – М.: Інк-Пресс, 2000. – С. 157.
3. Москаленко В.Д. Ребенок в «алкогольной» семье // Вопр. психологии. – 1991. – №4. – С. 65-74.
4. Москаленко В.Д. Жены больных агкоголизмом // Обзорная информация. – М., 1990. – Вып 1.
5. Ласочкина В.А., Якужева А.Н. Антиалкогольное воспитание учащихся средних учебных заведений. – М., 1987. – С. 358.
6. Сидоров П. И., Митюхляев А. В. Подростковый алкоголизм. – Архангельск: Изд. АГМД, 1999. – С. 306.
7. Смит Э.У. Внуки алкоголиков. Проблемы взаимозависимости в семье. – М., 1991.
8. Шахрай В.М. Технології соціальної роботи: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.

In the article the situation of socially-psychological development of child is analysed in family, dependent from an alcohol; abuse of alcohol is a secret of family; unforeseeableness of events, fear and alarm; alternative education, incongruention in intercourse; insufficient respect to the child.

Key words: dependent from an alcohol family; drunkenness, disadaptation conduct of child, emotional disorders for a child.

Отримано: 29.05.2009